

FJALA “GJUHË” NË KONTEKSTIN EVROPIAN

Brian D. JOSEPH¹

¹ State University of Ohio

*Corresponding author e-mail: joseph1@osu.edu

Tema ime është kuptimi i shumëfishtë i fjalës shqipe *gjuhë*. Nga njëra anë, i referohet pjesës së trupit në gojën tonë dhe nga ana tjetër i referohet sistemit të komunikimit në të cilin ajo pjesë e trupit është e përfshirë në mënyrë të konsiderueshme. Më intereson gjithashtu se si ajo polisemi – këto kuptime të shumëfishta – përshtatet në një kontekst më të gjerë evropian. Kuptimi i shumëfishtë i fjalës *gjuhë* mund të shihet edhe në disa *gjuhë* të Evropës që i përkasin, si shqipja, familjes së *gjuhëve indo-evropiane*. Pra, titulli im mund të jetë: “Fjala shqipe “*gjuha*” në kontekstin e saj indo-evropian

Unë do të përdor këtu fjalët angleze TONGUE dhe LANGUAGE për të dalluar, kur është e nevojshme, kuptimet në të cilat po fokusohem. *Gjuhë* të ndryshme indo-evropiane (në vijim të Buck 1949: §18.24) tregojnë përdorimin e fjalës për TONGUE si fjalë edhe për LANGUAGE:

Greqisht	γλῶσσα	
Latine	<i>lingua</i>	(dhe kështu edhe në të gjithë romancën)
Angleze	<i>tongue</i>	(dhe në mënyrë të ngjashme gjetkë në gjermanisht)
Sllavisht i vjetër	<i>językŭ</i>	(dhe në mënyrë të ngjashme gjetkë në sllavishten e jugut, me forma përkatëse në sllavishten perëndimore dhe të paktën disa nga sllavishtja lindore (p.sh. rusisht))
Tocharisht A	<i>käntu</i>	
Lituanisht	<i>liežuvis</i>	
Letonisht	<i>mēle</i>	

Në Anadollake, gjejmë se hititishtja ka *lala-* TONGUE por edhe ‘të folur’, veçanërisht ‘të folurit e keq; shpifje’ por jo vetëm LANGUAGE, por luvianishtja hieroglifike ka *lala(n)ti-* për LANGUAGE, një derivat i TONGUE (*lali-*). Format latine, gjermanike, sllave dhe tochariane (dhe të tjera që nuk tregohen këtu) janë bashkëngjitëse të vërteta, megjithëse rindërtimi i formës proto-indo-evropiane nga e cila u zhvillua në këto *gjuhë* është e vështirë. Për shembull, a fillonte me *d, siç sugjeronin format gjermanike? Nëse po, edhe forma lituaneze duket se u përket atyre edhe nëse është riformësuar nga ndikimi i foljes ‘lëpij’ (*liežiù*), dhe forma latine mund të tregojë të njëjtin zhvillim duke përfshirë ndikim edhe nga folja e saj për ‘lëpij’ (*lingere*), megjithëse për latinishten ka shpjegime të tjera të mundshme, sepse një PIE *d duket se ka dhënë latinishten [l] në mënyrë sporadike me pak fjalë (p.sh. *odor* ‘erë’~ *oleō* ‘bie erë’).

Përndryshe, forma PIE filloi me diçka më komplekse? Për shembull, shqipja *g(l)j-*, si dhe greqishtja *γλώσσα*, mund të tregojnë për një rindërtim PIE me fillestar *dl-, nëse mund të supozojmë se *dl u zhvillua në shqip *g(l)j-* dhe greqisht *γλ-*, siç sugjerohet për greqishten gjithashtu nga *γλυκός* 'e ëmbël' (ku latinishtja *dulcis* tregon mundësinë e një kombinacioni fillestar *dl-) dhe për shqipen me *gjatë* (dialektorisht, *gljatë*), sepse homologu i tij grek *δολιχός* ka *d-* dhe jep dëshmi të një *l* në rrënjë. Por interesimi im këtu nuk është aq shumë në formën e kësaj fjale në proto-indo-evropianisht, por më tepër në semantikën e saj, ku fjala për TONGUE dhe fjala për LANGUAGE shprehen me të njëjtën fjalë.

Ka gjuhë të ndryshme indo-evropiane në të cilat pjesa e trupit "gjuhë" dhe sistemi i komunikimit "gjuhë" nuk janë e njëjta fjalë - këtu janë disa nga fjalët që do të thotë LANGUAGE, por do të thotë vetëm atë dhe jo TONGUE gjithashtu:

Irlandez e Vjeter	<i>berla</i> (ose një derivat nga rrënja *bherH- 'flas', që mund të shihet në maqedonisht <i>z-bor</i> 'fjalë' (kundër irlandeze moderne <i>teanga</i> TONGUE, me sa duket një huazim nga anglishtja), ose një metatezë nga <i>belra</i> 'buzët')
Lituanisht	<i>kalba</i> (nga <i>kalbėti</i> 'flas')
Letonisht	<i>valuoda</i> (nga rrënja që shihet në polake <i>wolaç</i> 'thirrje')
Sanskritisht	<i>bhāṣā</i> (nga rrënja *bhol-, që shihet në serbishten <i>brboljiti</i> 'llafë'); fjala për TONGUE është <i>jihva-</i> , e cila disi mund t'i përkasë fjalëve të përmendura më parë në atë kuptim
Ukrainisht	<i>mova</i> (nga 'flas', me të afërm në sllavishten perëndimore)

Unë do t'u referoj gjuhëve që kanë poliseminë midis TONGUE dhe LANGUAGE si gjuhë TONGUE dhe atyre që nuk e kanë si gjuhë NONTONGUE. Pra, pyetja ime është se çfarë të rindërtojmë historikisht si semantikë e kësaj forme? A ishte PIE një gjuhë TONGUE apo NON-TONGUE? Për më tepër, a është shqipja arkaike në këtë mënyrë për të pasur poliseminë e kësaj fjale (nëse PIE ishte një gjuhë TONGUE) apo ishte PIE një gjuhë NON-TONGUE që polisemia e shqipes të ishte një inovacion, të cilë e ka bashkë me gjuhët e tjera, si greqishtja, latinishtja dhe sllavishtja?

Shfaqja e përhapur e LANGUAGE si TONGUE do ta bënte rindërtimin e PIE si gjuhë TONGUE të duket mjaft e drejtpërdrejtë — shqipja do të ishte më pas e përmbajtur/konservatore/arkaike, ashtu si greqishtja dhe latinishtja, dhe sllavishtja gjithashtu, në mënyrë që format baltike TONGUE/LANGUAGE. me sa duket të jetë historikisht para formave NON-TONGUE, edhe nëse format NON-TONGUE po i shtyjnë format TONGUE.

Por, dialektologjia e gjuhëve IE NON-TONGUE mund të sugjerojë PIE si NON-TONGUE në dy mënyra: Së pari, gjuhët NON-TONGUE ndodhin në zonat periferike (kelte, në kufinë më perëndimor të familjes, dhe indo-iraniene, në kufinë e largët lindor) dhe kjo është shpesh një e dhënë për një arkaizëm (krh. parimet të Matteo Bartoli-t të gjeografisë gjuhësore). Gjuhët TONGUE do të përbënin kështu një bërthamë novatore (dhe tocharishtja do të ishte pjesë e bërthamës, duke u përfaqësuar me gjuhët perëndimore, si në aspekte të tjera) - format e 'gjuhës' baltike dhe sllave do të ishin pjesë e bërthamës novatore, së bashku me shqipen, Greqishtja dhe latinishtja, ose përndryshe ato mund të përfaqësonin risi të pavarura të bazuara në një lidhje natyrore.

Kjo është në fakt një shpjegim i arsyeshëm. Nëse format e LANGUAGE baltike janë dytësore dhe rrjedhimisht zhvillime të mëvonshme, siç sugjeron Buck, dhe format e LANGUAGE sllave janë gjithashtu novatore (shih më poshtë), kjo do të nënkuptonte se ballto-sllavishtja do të përputhej me statusin indo-iraniian si NON-TONGUE (bazuar në sanskritisht), një grupim i cili mund të përputhet me mënyra të tjera në të cilat dy degët e familjes mendohet se formojnë një grupim më të madh brenda IE (domethënë të ashtuquajturat inovacione "satem" të bashkimit të velarëve dhe labiovelarëve dhe rezultatet e fërkimoreve nga palatale të PIE, dhe tërheqja e

“ruki”-t); nuk do të kishte asnjë arsye për të privilegjuar gjuhët e TONGUE si bazë për një rindërtim të PIE - ato të gjitha mund ta kishin zhvilluar lidhjen vetë, ashtu si, në këtë interpretim, një pjesë e Balltikut, dhe ndoshta sllavishtja.

Më tej, PIE mund të tregojë një fjalë për LANGUAGE që rrjedh nga një folje ‘flas’, si në sanskritisht dhe si në lituanisht, dhe ndoshta irlandez. Prandaj shqipja dhe sllavishtja do të ishin novatore, duke u larguar nga një situatë origjinale (ballto-sllave) që shihet ende në balltik (dhe është interesante që foljet e përdorura në secilën prej këtyre gjuhëve kanë forma të ngjashme në sllavisht - a mund sllavishtja të ketë filluar me një fjalë për LANGUAGE si një prej tyre?)

Nëse është kështu, dhe nëse PIE ishte një gjuhë NON-TONGUE, si mund të kenë zhvilluar format e tyre të TONGUE shqipja dhe gjuhët e tjera TONGUE (sllave, greqisht, latine)? Si mund ta kenë zhvilluar poliseminë?

Këtu ka dy mundësi:

- a. Një lidhje midis pjesës e trupit dhe sistemit të komunikimit mund të jetë e natyrshme, sepse gjendet në gjuhët jo-indo-evropiane (p.sh. finlandisht (*kieli*), gjeorgjiane (*ena*), turqisht (*dil*)) dhe gjuhën afrikane Luganda (*olulimi*), dhe për më tepër TONGUE është e përfshirë në prodhimin e LANGUAGE, prandaj shqipja si dhe sllavishtja (dhe çdo gjuhë, për këtë çështje) mund ta kishin zhvilluar vetë këtë lidhje natyrisht.
- b. Megjithatë, duke pasur parasysh se të paktën disa sllavë të hershëm kanë qenë në kontakt me dy grupe folësish në Ballkan që kanë lidhjen TONGUE/LANGUAGE, dhe që e kanë atë edhe me materialin përkatës, përkatësisht shqipja dhe greqishtja me *g(l)juhë/ γλωσσα*, duhet të pyesim veten nëse lidhja TONGUE/LANGUAGE në sllavisht është për shkak të ndikimit grek apo edhe shqiptar, ndoshta një sllavizëm i jugut që u filtrua në pjesën tjetër të sllavishtes, ose përndryshe është për shkak të kontaktit në një fazë mjaft të hershme për të qenë pjesë e Proto-sllavishtjës.

Ndoshta informative këtu, edhe pse me probleme të mundshme, është konvergjenca intriguese në të paktën një term teknik që përfshin organet e të folurit (dhe kështu që lidhet me gjuhën) midis greqishtes dhe sllavishtes, përkatësisht termi për ‘qiellzën’: greqisht οὐρανίσκος, rusisht *něbo*. Forma greke është një zvogëluese (prapashtesa -ίσκος, si në παιδ-ίσκος ‘fëmijë i vogël’) i οὐρανός ‘qiell’, ashtu si forma ruse lidhet me fjalët IE për ‘qiell, objekt qiellor’ (hititisht *nepis* ‘qielli’, greke *vέφος* ‘reja’, gjithashtu *něbo* rusisht ‘qielli’, megjithëse është një huazim nga sllavishtja e lashte kishtare), kështu që të dyja bazohen në lidhjen metaforike të ‘qiellit’ (natyror/të jashtëm) me “qiellin” (d.m.th. ‘tavani, pjesa e sipërme’) e gojës (të brendshme/trupore).

Përdorimi grek daton në kohën helenistike (shekulli II pas Krishtit është një vërtetim i hershëm) -- pa dyshim, lidhja duket mjaft e natyrshme, kështu që secila gjuhë mund ta kishte rinovuar këtë më vete. Madje edhe nëse një huazim (konceptual) nga greqishtja në sllavishtja, mund të ketë qenë më shumë në fushën e anatomisë (përdorimi i hershëm grek) dhe mjekësisë sesa në çdo gjë që lidhet me gjuhën në vetvete. Por, është sugjestive. Më lejoni të përmend një dimension tjetër për dallimin midis gjuhëve TONGUE/NON-TONGUE. Çfarëdo që të vendosim për rindërtimin, lidhje ose mungesa e tij, është një pasqyrim i ideologjisë së hershme gjuhësore (= bindjet kolektive që folësit e zakonshëm mbajnë për gjuhën e tyre, strukturën dhe historinë e saj dhe përdorimin e saj, siç e perceptojnë ata, dhe më gjerësisht, për gjuhën në përgjithësi).

Çështja këtu do të ishte se LANGUAGE si TONGUE e karakterizon gjuhën për sa u përket mjeteve të saj të dukshme të prodhimit, ndërsa LANGUAGE si "të folur" e karakterizon gjuhën për sa i përket produktit të saj më të dukshëm ose modalitetit të prodhimit. Në secilin rast, rindërtimi për PIE dhe poliseminë në gjuhët e ndryshme të diskutuara këtu do të ishte një pasqyrim i një taksonomie popullore që tregon një pamje se çfarë është një LANGUAGE dhe shqipja do të ishte pjesë e këtij reflektimi.

Si përfundim, le të pyesim: Pra, a ishte shqipja fillimisht gjuhë TONGUE apo NON-TONGUE? Përgjigja nuk është e qartë, por është e qartë se shqipja është një nga një numër të madh anëtarësh të familjes së gjuhëve indo-evropiane për të pasur poliseminë me fjalën GJUHË, dhe në këtë drejtim përshtatet edhe me një sërë gjuhësh të Evropës.

Referencat

- [1]. Buck, Carl Darling. 1949. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas. Chicago: University of Chicago Press. (Rebotuar, 1988, University of Chicago Press.